УДК 821.161.2:82-311.5
ББК 83.3 (4Укр)

ІРОНІЯ ТА ІРОНІЧНІСТЬ У ЛІТЕРАТУРІ ЯК ОЗНАКИ КРИТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ СУЧАСНОСТІ

С. І. Стецюк
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника; Навчально-науковий гуманітарний центр НДЧ; 76018, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел.+380(342) 50-56-31; e-mail: svitlana-stetsyuk@ukr.net

У статті розглядається роль іронії та прояв іронічності в літературі як ознаки критичної рефлексії, що виникають в процесі розвитку людства і осмислення ним свого буття.

***Ключові слова**: іронія, іронічність, іронічне мислення, критична рефлексія, народна сміхова культура, підтекст художнього твору.*

Іронією долі, на перший погляд, видається те, що таке загальновідоме поняття, як «іронія» не трактується в науці однозначно, а має різні тлумачення. Адже в різні часи іронією не тільки послуговувалися порізному, але й по-різному пояснювали її суть і призначення.

Розуміючи «іронічне» як насмішку чи навіть в'їдливе єхидство, мусимо визнати, що часто не помічаємо інші риси та значення цього багатогранного явища. Щоправда, від початку іронія була звичайним театральним жестом. Стародавні греки називали «іроніком» комедійного персонажа, який, насміхаючись, удавав із себе дурнішого, аніж був насправді, інакше кажучи, клеїв дурня. Характерною рисою цієї постаті було вдавання, симуляція. Цей початковий концепт зберігся в усіх пізніших значеннях слова «іронія». Зокрема, у риторичній традиції саме грецьке слово "eironeia" (придурювання, насмішка) і його латинські відповідники "simulatio" та "illusio" завжди розглядалися як одна з так званих «фігур переосмислення», тобто як слово, переносне значення якого утворене «за протилежністю». Саме в цьому своєму значенні поняття «іронія» вперше з'явилося в українській літературі: в Ізборникові Святослава 1073 року грецьке "eironeia" перекладається як «поругание». В цьому ж творі наведено і два різновиди іронії: астеїзм та харієнтизм, − перекладені відповідно як «поіграніє» та «посміяніє» [12, с.1].

У Літературному енциклопедичному словнику маємо два визначення іронії: як *стилістичного прийому*, "іносказання, що виражає насмішку або лукавство, коли слово чи висловлювання набуває в контексті мовлення значення, протилежного буквальному сенсу, заперечує його чи бере під сумнів", та як *естетичної категорії*, "виду комічного, ідейно-емоційної оцінки, елементарною моделлю чи прообразом якої слу-

жить структурно-експресивний принцип мовної стилістичної іронії" [6, с.132]. «Бути іронічним» чи «висловлюватися іронічно» насамперед означає мати на увазі ще щось поза тим, що висловлено. І це "ще щось" може мати не лише додаткові, а й взагалі різні значення, які не обов'язково приховуються.

Особливу увагу привертає зростаюча роль іронії, що пов'язана із актуалізацією її функціонування в суспільстві. Тут говоримо про *іронічне мислення*, притаманне критичній рефлексії, коли усвідомлюється різниця між ідеалом і реальністю, раціональним та ірраціональним. Найгостріше це виявлялося у періоди, коли ця розбіжність була найвідчутніша, тобто в часи суспільних і культурних катаклізмів. Історичні обставини спричиняли переосмислення зв'язку людини зі світом, людини, яка залишалася наодинці зі своїми проблемами і страхами. Іронічне художнє мислення ставало життєствердною силою, що заперечувала суспільну антиномію, захищала від розпачу і зневіри, утверджувала духовну незалежність. Таке мислення мало можливість реалізуватися у літературі, де вияв іронії мав широкий спектр: від жорсткої критики до жартівливої гри, від гіркого скепсису до блазенської буфонади. Іронія тут виступала інструментом і тлом, чітким принципом творення тексту та глобальним ракурсом світосприйняття. Таким чином, іронія є одним із найдавніших та найбільш цікавих засобів створення літературного тексту.

Досліджуючи вплив різних типів іронії на структуру художнього літературного тексту Ростислав Семків пише: "Іронія може виходити за межі вузької інструментальності тропу "інакомовлення" і в будь-якому разі є феноменом значно ширшим за тлумачення її як своєрідного нігілістичного принципу руйнування цінностей. Іронія передовсім позначає об'ємність, місткість висловлювання, тобто його неоднозначність, вказує на право автора говорити суперечливо, малювати неузгоджену, нелогічну картину дійсності, а читача – по-різному інтерпретувати висловлене. В цьому і полягає значення іронії як гаранта свободи, і в першу чергу свободи творчої" [9, с.3].

Якщо розглядати іронію як явище класичної чи сучасної риторики, то тут вона бере на себе роль твердження, метою якого є повідомити щось протилежне від сказаного. Л. Ушкалов зазначає: "Риторика, що впродовж багатьох століть визначала обличчя нашої літератури, міцно закріпила й інструментальне розуміння іронії. Воно залишилося по суті незмінним навіть тоді, коли сама риторична «естетика тотожності» давно вже відійшла в небуття. Це красномовно засвідчують, скажімо, присвячені іронії сторінки Потебневих нотаток з теорії словесності" [12, с.1].

Ще в давніх періодах розвитку світових літератур знаходимо приклади відвертої сатири, де літературне мистецтво ставало засобом пропаганди певних ідей і переконань. Наприклад, у Демосфена, Ювенала, Цицерона або у давніх українських полемістів Іпатія Потія, Мелетія

Смотрицького, Івана Вишенського, у творах яких іронічні звороти є поодинокими риторичними фігурами і тільки деякі з текстів є іронічними.

Не слід забувати і про багату традицію народної сміхової культури з її буфонадним перевертанням «низу» і «верху», докладну характеристику якої подав М.М. Бахтін, зазначивши, що "зовнішня свобода народно-святкових форм була невіддільна від їх внутрішньої свободи і від всього їх позитивного світоглядного змісту. Вони давали новий позитивний аспект світу і одночасно давали право на безкарність його вираження" [1, с.298]. Та ця іманентна народній свідомості потреба у реалізації сміхової культури після відходу язичницького вірування вступила у конфлікт з офіційною церковною ідеологією. Українські землі епохи середньовіччя були роззосереджені між Західною і Східною культурними традиціями, а отже сміхова культура України несе на собі відбиток впливу обох з них. Православна культура вбачала необхідним пригнічення сміхового начала, тоді як з боку католицизму був прояв лояльнішого ставлення до комічного, що сприяло появі скоморохівства, яке зберегло певні ознаки свого існування до початку XX століття.

Так склалося історично, що у зв'язку зі зростанням загальної освіченості і, як наслідок, розширенням спектру комунікації іронічне спілкування автора та його аудиторії стало більш можливим. Так, наприклад, з виникненням у XVIII ст. до того часу не відомого поняття «громадської думки» збільшуються прояви активності позиції громадян щодо політичних та інших процесів. У цей час відбувається виражене протистояння державної ідеології, що послуговується цензурною політикою, та різноманітних громадянських ідеологій. Іронічність проявляє себе у літературі як один із способів виявлення опору владі та "не лише виводить на передній план іронію як одну із найбільш використовуваних риторичних фігур, але й перетворюється на більш загальний чинник – передумову, наперед покладений принцип написання художнього тексту, "спільний знаменник", до якого зводиться текстуальна, зокрема і художня, структура" [9, с.47].

Характерною рисою ідеології є те, що послуговуючись офіційно визнаними висловлюваннями, які вказують на ті чи ті інтенції владних структур, вона спрямовує їх на аудиторію і нав'язує їй певну систему цінностей, які повинні спонукати до тих, а не інших дій, а тому ставиться до іронічної модальності неприхильно. Пропагування одних цінностей і заперечення інших в офіційному ідеологічному висловлюванні завжди було і буде однозначним, тобто аж ніяк не іронічним. Отже, ідеологічне висловлювання є протилежним до висловлювання іронічного, бо спрямоване на зовнішнє вираження певної норми, яке є лише маскуванням справжнього наміру, про який аудиторія здогадуватися не повинна.

Так, Роман Струць, коли пише про «реалізм» як течію, предметом зображення якої є соціополітична дійсність та її критика, зазначає, що

“«реалізм» припускає риторичну іронію, сатиру і сарказм. Однак, хоч вони й споріднені з іронією, саму художню дійсність ніколи не ставлять під сумнів, не роблять її предметом рефлексії” і додає: “В суспільній чи політичній сфері всі більш-менш закриті структури… неприхильні до іронії. Будь-яка двозначність, будь-який скепсис чи жартівлива гра уяви тут зовсім не цінуються” [11, с.41].

Іроніст же, навпаки, подає фальшиве нормативне висловлювання, пропонуючи аудиторії дешифрувати його прихований справжній зміст, але при цьому обов’язково вказує контекстом на його фальшивість, що викличе ефект комізму у випадку несподіваності виявлення цього. В іронічному висловлюванні автор втілює стратегію іронії та встановлює етапи сприйняття тексту, результатом чого повинен стати іронічний ефект. У літературних творах це відбувається тоді, коли читач знаходить у тексті або ліричних відступах певні «ключі» (за Вейном Бусом), що заявляють авторську позицію напряму і вказують на комізм висловлювання.

Г. Марчук зазначає, що в таких творах “двопланове іронічне зображення дуже часто знімається одноплановістю загально сатиричної мети – висміювання існуючого ладу. Іронічність стає наскрізним інструментом сатири, і при цьому витворювана ним двокомпонентна структура образів руйнується. Читач, сприймаючи всіх подібних персонажів неґативістськи, більше не звертає увагу на їх показну бравурність, але безпосередньо бачить їх жалюгідність та немічність” [7, с.101]. Тому критерієм іронічності в літературному тексті завжди буде автор, від наміру якого залежить, чи сприйме реципієнт його висловлювання як критичний випад, чи, як із *ігровим, поетикальним* іронізуванням, визнає його довільним елементом авторської поетики. Якщо іронічні висловлювання є критичним випадом, то, як зазначає Ростислав Семків, “нам слід шукати в їхній структурі елементи, що зорієнтували б нас щодо справжнього наміру іронічного мовця” [9, с.49].

Інколи іронія стає єдиним засобом висловлення правди, можливістю завуальовано сказати те, що не сприйметься у відкритому висловленні, але повинно спрацювати для вирішення певної проблеми. Тому саме в цьому сенсі іронічність і є протиставленням до будь-якої ідеології в принципі і саме тому є інструментом, який тримає завжди під пильним прицілом будь-які замахи на здобуті загальнолюдські цінності.

Поняття іронічності співвідносять з поняттям *інтелектуальності*, підкреслюючи цим глибокий внутрішній зміст, який вкладається в емоційну реакцію людини на певний смисловий конфлікт, у якому за формальною позитивною оцінкою стоять, можливо, й не для всіх зрозумілі, заперечення і глузування. Тому можемо говорити про таку властивість іронічності, як інструментальність у творенні підтексту художнього твору. Про це Л. Кравець пише: “Письменник, оперуючи значеннями мовних одиниць, використовуючи прийоми, які породжують переосми-

слення цих значень, провокують різночитання, творить багатоплановість тексту, засновану часто на власних індивідуальних асоціаціях. Процес декодування значення тексту, сприйняття глибинного змісту пов'язаний з мовленнєво-мисленнєвою діяльністю читача, яка залежить не тільки від його загального рівня розвитку, а й інтуїції, уяви, асоціативного мислення, мовного чуття" [5, с.4]. А Ю. Борєв зазначає: "Комічне заздалегідь вимагає свідомо активного сприйняття і активного ставлення з боку аудиторії. В комічному основна думка не прямо проголошується, а до неї читача підводять. Тому сміх – це надзвичайно дохідлива, заразна і гостра форма критики" [3, с.31].

Якщо говорити про довільність елементів авторської поетики, то тут ситуація інша. Такий текст є амбівалентним, а суть іронії в такому тексті полягає у тому, що сприймаючи висловлювання як іронічне, ми не можемо визначити проти чого і на що вона спрямована. Іронічність тут втрачає свою прагматичність та зацікавленість. Така іронія, як було зазначено вище, називається *поетикальною або ігровою* і виступає як специфічний світоглядний принцип, в основі якого закладено загальну невпевненість здатності людського розуму осмислити цю дійсність. Іронія тут постає як гіркий скепсис, усвідомлення абсурдності світу й людського існування в ньому. Така іронія стала однією з головних світоглядних установок романтизму, модернізму та постмодернізму, проте реалізовувалася в кожному з них у різних пропорціях.

Літературі XX-XXI століть характерне іронічне переосмислення минулого і сучасного, поєднання «низького» і «високого», масового й елітарного. По-новому сприймаючи навколишню дійсність, ми послуговуємося інтерпретативною методологією мислення, на якому позначилися плюралізм стилів та засобів вираження, поєднання різних мов у межах тексту одного твору. А це своєю чергою стимулює розвиток багатозначного і багаторівневого письма. Цей власне постмодерний спосіб характерний сповненому іронії та іронічного скепсису письму Ю. Андруховича, Ю. Іздрика, Ю. Винничука.

Ще від Сократа проявляється відмінність між іронією як суто риторичною фігурою та способом філософствування, тобто специфічним поглядом на світ, світовідчуттям. Таке розуміння іронії стало основою низки філософських концепцій.

Роман Струць у статті «Різновиди іронії» зазначає, що "коли поглянути на питання в історичній перспективі, то, власне, ця іманентна двозначність іронічної структури, або точніше, її діалектичність, дозволяє розширити наше розуміння іронії далеко за межі простого стилістичного прийому, розширити, можливо, у зовсім несподіваному напрямку" [11, с.37]. Дослідник вказує що це розширення є особливо помітним у філософії, а ще виразніше проявляється у філології та літературознавстві. Далі він продовжує: "Ця реінтерпретація сягла таких далеких меж, що вже про основну структуру всієї літератури кажуть як про іронічну,

оскільки літературний твір пропонується читачеві водночас і як «правда», і як «неправда» (себто «фікція»)" [11, с.37].

Слід зазначити, що іронічність стала не тільки однією з головних ознак сучасного літературного процесу, але і свідомості сучасної людини взагалі. Відбулося це в переломний для суспільства та історії момент і стало одним із способів захисту від різких змін суспільних, соціальних, моральних цінностей і норм, від страху перед невизначеністю майбутнього.

Загальною тенденцією часу стає використання іронії у повсякденному спілкуванні. Іронічність стала неодмінною ознакою молодого покоління, яка рятує його від тиску дійсності. Це навіть уже не втеча від реального світу, а таке сприймання реальності, яке захищає особистість від можливих психологічних травм, які зумовлені відсутністю того, що прагнуло віками віднайти людство: істини, спокою, впорядкованості. І часом проявляється воно в швидкій трансформації будь-чого, що подається з надмірною серйозністю в інтуїтивне і, можливо, не завжди влучне і виправдане іронізування, що дає моментальний ефект розслаблення та абстрагування від інформації, що подається і навіть призводить до неприйнятності інколи таких речей, що мали б виконувати виховну функцію за умови їх серйозного сприйняття. "Іронія стає все-значною… І якщо сократівська іронічність, хай навіть непевна та амбівалентна, мала все-таки на меті пошук істини, сьогодні вона стає іронією випадковості", – стверджує Р. Семків [10, с.8].

З цією думкою можна погоджуватися або ж заперечувати її, та мусимо визнати те, що сміх, який породжується іронією, дає відчуття насолоди, котру шукає сучасна людина. Іронія випадковості стає ще й грою, що теж приносить задоволення. В ній панує невизначеність і навіть хаос, відсутні будь-які правила, а результат не є прогнозованим. Та це аж ніяк не викликає страх, що міг би виникнути в реальному житті, в дійсності, бо йдеться про віртуальний світ, створений у свідомості сучасної людини та зокрема в художній свідомості. Тому мусимо визнати, що іронія в літературі – явище складне і неоднозначне.

Іронія змінює своє призначення: виступає або життєвим кредо, або функціональним засобом у діалозі людства, яке не прагне вже віднайти об'єктивну істину, а просто намагається збагатити дискурс, дати свободу розвитку особистості та захистити її. Іронічність у такому випадку виступає своєрідним захистом. Стираються межі між реальністю, іронією та свідомістю, і з'являється новий світ, у якому минуле, теперішнє і майбутнє отримує нове значення та нове існування. Хоч Ричард Рорті говорить, що "кожний іроніст може міряти успіх тільки супроти минулого – не тим, що живе відповідно до його принципів, а тим, що переписує минуле по-своєму, і тому може сказати: «Така моя воля»" [8, с.583], майбутнє теж залежить від іронії. Адже вона певною мірою стає чинни-

ком чогось нового, що не є продовженням минулого і котрий творить теперішнє і майбутнє.

Література

1. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренесанса / Михаил Бахтин. – М.: Художественная литература, 1965. – 526 с.
2. Booth W. A Rethoric of Irony. − Chicago: University of Chicago Press, 1974. – 292 p.
3. Борев Ю. Комическое, или О том, как смех казнит несовершенство мира, очищает и обновляет человека и утверждает радость бытия / Юрий Борев. – М.: Искусство,1970. – 269 с.
4. Денисова Т. Феномен постмодернізму: контури й орієнтири / Т.Денисова Слово і час. – 1995. −№2. – С. 18-27.
5. Кравець Л. Явище підтексту та засоби його вираження в художньому творі / Л.Кравець // Українська мова і література в школі. – 2004. – №1. – С. 58-62.
6. Литературный энциклопедический словарь / под. общ. ред. В.М.Кожевникова, П.А.Николаева. – М.: Сов. Энциклопедия, 1987. – 751 с.
7. Марчук Г. Іронічні інтенції автора у жанровій палітрі української прози кінця XIX – початку XX ст. /Г.Марчук // Вісник Прикарпатського університету. − Філологія. Вип. XVII-XVIII. − Івано-Франківськ, 2008. – С. 97-102.
8. Рорті Р. Самотворення і пов’язаність: Пруст, Ніцше і Гайдеггер / Р.Рорті // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX століття / за ред. Марії Зубрицької. – Львів, 1996. – С. 582-599.
9. Семків Р. Іронічна структура / Р.Семків – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 133 с.
10. Семків Р. Постмодернізм та іронія (типологізація нетипового) / Р.Семків // Слово і Час. – 2000. – №6. – С. 6-12.
11. Струць Р. Різновиди іронії / Р.Струць // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». − К.,1998. − Том4: Філологія. –С. 37-42.
12. Ушкалов Л. Кілька слів про іронію та апокаліпсис [електронний ресурс] / Л.Ушкалов // Львівський національний університет імені Івана Франка. Центр гуманітарних досліджень. – С. 1-2. – Режим доступу: http://www.humanitis.org.ua/progects.php?pid=135.

Стаття надійшла до редакційної колегії 18.11.2012 р.
Рекомендовано до друку докт.філол.наук, професором ***Голодом Р.Б.****,*
докт.філол.наук, професором ***Іванишиним П.В.*** *(Дрогобич)*

THE IRONY AND IRONIC IN THE LITERATURE AS SIGNS OF CONTEMPORARY CRITICAL REFLECTION

S. I. Stetsyuk
PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk; Education – Scientific Hymanitary Center SRD; 76018, Ivano-Frankivs'k, Shevchenko st., 57; ph. +380(342) 50-56-31; e-mail: svitlana-stetsyuk@ukr.net

The article examines the role of irony and manifestation of ironic in the literature as the signs of critical reflection that arise in the process of human development and understanding of their being.

***Key words**: irony, ironic, ironic thinking, critical reflection, humorous folk culture, subtext of art work.*